

Existuje střední Evropa?

Timothy Garton Ash

1

Střední Evropa se vrátila. Tři desetiletí po roce 1945 nikdo nemluvil o střední Evropě v přítomném čase: byla jako Ninive a Týros. V německy mluvících zemích se zdálo, že už samo slovo střední Evropa /Mitteleuropa/ zemřelo s Adolfem Hitlerem a přežilo pouze jako přízračné Mitropa na jídelních vozích Deutsche Reichsbahn. Dokonce v Rakousku, jak poznamenal bývalý kancléř Fred Sinowatz, "si člověk nemohl dovolit o slově Mitteleuropa ani zmínku". V Praze a Budapešti dále opatrovali myšlenku střední Evropy v soukromí ti, kdo s ní sympatizovali, ale z veřejného života zmizela stejně dokonale jako na Západě. Jaltský pořádek diktoval přísnou a jedinou možnou dichotomii. Západní Evropa tuto dichotomii implicitně přijala, když zahrnula pod nálepku "východní Evropa" všechny části historické střední, středovýchodní a jihovýchodní Evropy, které se po roce 1945 dostaly pod sovětskou nadvládu. EHS dokončilo celý sémantický trik tím, že si přisvojilo nepatřičný název "evropské".

V několika posledních letech jsme znovu začali mluvit o střední Evropě, a to v přítomném čase. Tato nová diskuse nepřichází z Berlína nebo Vídně, ale z Prahy a Budapešti. Člověk, který na ni obrátil pozornost víc než kdokoliv jiný, je Čech Milan Kundera /viz jeho dnes už známou esej Tragédie střední Evropy v New York Review z 26. dubna 1984/. Později začali, každý jiným způsobem, nesměle rehabilitovat pojem, který jim byl kdysi vlastní, Němci a Rakušané. Východoněmecký představitel Erich Honecker mluví o nebezpečí jaderné války ve střední Evropě. Západoněmecký sociální demokrat Petr Glotz prohlašuje, že Spolková republika je silou zaručující kulturu ve střední Evropě; ať už tím míní cokoli. A Vídeň Kurta Waldheima nedávno hostila symposium s atraktivním názvem "Heimat Mitteleuropa". Pochybná pocta obnovené významnosti středoevropské myšlenky přichází dokonce z ústředního orgánu Polské sjednocené dělnické strany Trybuny Ludu, která začátkem tohoto

roku uveřejnila žlučovitý výpad proti tomu, co sama nazvala mýtem "střední Evropy".

V určitém základním smyslu je termín "střední Evropa" /nebo východní střední Evropa/ nepochybně užitečný. Jestliže alespoň upozorní americké a britské čtenáře denního tisku, že východní Berlín, Praha a Budapešť leží někde jinde než Kyjev nebo Vladivostok, že Sibiř nezačíná za berlínskou zdí, pak slouží dobré věci. Stejně tak, naznačí-li americkým nebo britským studentům, že akademické studium této problematiky by mohlo být víc než dodatkem k sovětologii. Avšak samozřejmě, mluvili o "střední Evropě" hlasy z Prahy a Budapešti, které vyvolaly tuto diskusi, mají na mysli něco mnohem závažnějšího a hlubšího.

Anglické vydání nejdůležitějších politických esejí tří významných spisovatelů, Václava Havla, Györgyho Konráda a Adama Michnika, Čecha, Mađara a Poláka, nám dává možnost prozkoumat mýtus - i skutečnost. Bylo by samozřejmě absurdní tvrdit, že kterýkoli z těchto spisovatelů je "reprezentantem" svého národa. Navíc Havel, Michnik a Konrád si jako spisovatelé nejsou podobní a působí ve zcela odlišných podmínkách.

x x x

Nejvíce se blíží obecné představě jakéhosi mluvčího nezávislých českých intelektuálů Havel, přestože i v samotné Chartě 77 je velká různorodost názorů /jak se můžeme přesvědčit na esejích různých autorů, které pod názvem Moc bezmocných uspořádal právě V. Havel/. Jeho politické eseje jsou bohaté poetické a filosofické meditace, zkoumající hlubší význam zkušenosti, meditace, které "vykopávají slova i s kořeny", jak to jednou vyjádřil Karl Kraus, ale zřídka kdy se snižují ke zkoumání politického povrchu věcí. /Neuvádí nikde jméno ani jediného ze současných komunistických vládců Československa. Skvělé pohrání!/. Od titulní eseje Moc bezmocných, napsané na podzim 1978, přes projev k udělení čestného doktorátu university v Toulouse roku 1984, až k otevřenému dopisu západním mírovým hnutím, vydanému roku 1985 jako Anatomie jedné zdrženlivosti,

projevuje neobyčejnou důslednost. V jeho pracech slyšíte ticho venkovského domu nebo vězeňské cely - pro svou účast ve VONSU byl nespravedlivě obžalován a vězněn od roku 1979 do roku 1983 - klidný hlas člověka, který měl hodně času na osamělé rozjímání, hlas autora divadelních her, vrženého okolnostmi a příkazem svědomí do role "disidenta", který ale v žádném případě svým založením není politický aktivista. Přitom jeho pohrdání politikou je zároveň všeobecně charakteristické pro Československo, kde je pro většinu lidí těžké uvěřit, že se cokoli podstatného změní na nehybném, zamrzlém povrchu Husákova gerontokratického "normalizovaného" režimu.

Jiný je Michnik, očitý svědek toho, jak se v Polsku otráská země. Přestože vystudoval historii, většinu svého dospělého života se aktivně angažoval v politické opozici. Ústřední postava KORu a později poradce Solidarity píše, na rozdíl od Havla a Konráda, s vědomím, že jej budou lidé číst pro okamžitou politickou orientaci. Aktivisté podzemní Solidarity, studenti zapojení do vydávání samizdatů, hledají u něho /nebo u jiných/ odpověď na otázku "co je třeba dělat?" Toto vědomí dává jeho pracem ostřejší politické zaměření, ale zároveň je víc otvírá polemikám. Tak jako Havel, je i on pro mnohé ze svých krajanů hrdinou. Na rozdíl od Havla jsou jeho názory tvrdě kontestovány. Tradice KORu, jehož je pravděpodobně nejrozhodnějším mluvčím /a určitě nejbystřejším esejistou/, soupeří dnes v Polsku o popularitu s názory, které lze víceméně přesně charakterizovat jako katolicko-pozitivistické /ve zvláštním polském významu slova/, katolicko-nacionalistické, liberální, liberalistické nebo dokonce neokonzervativní. Je neuvěřitelné, že většinu svých prací napsal ve vězení a propašoval ven doslova pod nosem dozorců generála Jaruzelského. /Vedle téměř tří set stran politických esejí, včetně Rzeczy o kompromisie, napsal i knihu literárních esejí o 285 stranách./ Jeho styl je často polemický, plný břitké ironie - břitkost pilníku pronikajícího do vězeňské mříže -, avšak ovládaný obdivuhodným smyslem pro morální odpovědnost a bystrou politickou inteligencí. Projevuje - tak jako Havel - důslednost ve svém politickém myšlení, od zásadní studie z roku 1976 Nový evolucionismus až po Dopis z gdaňského vězení z roku 1983 /anglicky poprvé vyšel v The New York Review/ a nejnovější stať O kom-

promisu, která vyšla zatím jen polsky.

Konrád je opět něco jiného. Nepíše jednou z vězení, podruhé na svobodě, ale jednou z Vídně, podruhé ze Západního Berlína. V pozadí jeho dlouhých pojednání, plných odboček, neslyšíme bouchání vězeňských dveří, ale cinkání šálek v kavárně Landtmann nebo přátelský šum mírového semináře. V knize Antipolitika /německý podtitul: Mitteleuropäische Meditationen/ a následujících člancích Konrád, známý spisovatel a sociolog, rozvinul literární styl, který bych nazval pozdní Jugendstil: barvitý, bohatý, velkorysý a květnatý. Antipolitika je sammelsurium, zvláštní směs myšlenek, které autor vybírá jednu po druhé, krátce si s nimi pohraje, přitom je přeformuluje, pak je opustí pro jiné, kezčí, mladší /ale, běda, protichůdné/ myšlenky, jenom aby je o několik stránek dál znovu vyzdvihl, pomazlil se s nimi a ještě lépe je formuloval. Důsledek je takový, že nás Konrádovy esejistické práce jednak stimulují, jednak dohánějí k zuřivosti. V rozporu s názorem rozšířeným na Západě najdeme v Budapešti jen pár lidí, kteří považují Konráda za "reprezentativní" postavu, byť i v onom omezeném smyslu, v jakém to platí o Havlovi a Michnikovi. Na druhé straně by těžko ukázali na někoho jiného, kdo by měl alespoň poloviční intelektuální rozpětí a byl by reprezentativnější než on.

Havel, Michnik a Konrád jsou tedy velmi odlišní spisovatelé, kteří mají odlišné pozice i ve svých vlastních zemích; nejsou pro ně ani plně reprezentativní, ale ani nereprezentativní. Nicméně jsou všichni tři zvláště dobře připraveni na otázky, které jim pravděpodobně položí západní čtenáři, a snaží se na ně odpovídat. A všichni tři se stejnou měrou podílejí na dialogu, který vedou jejich země. Havlova Moc bezmocných byla napsána výslovně jako započetí připravovaného dialogu mezi Chartou 77 a KOREm. Při diskusi o obsáhlosti polského samizdatu vyzdvihuje Michnik práci velmi populárního Václava Havla a jak Havel, tak maďarský Miklós Haraszti se objevili vedle Michnika v záhlaví polského nezávislého čtvrtletníku Krytyka. Konrád se soustavně odvolává na českou a polskou zkušenost a v jedné působivé pasáži oslavně oslovuje Poláka, kterému říká jenom "Adam" - tímto "Adamem" je nepochybně Michnik. Jestliže tedy skutečně nějaký společný středoevropský prostor existuje, můžeme logicky předpokládat, že ho objevíme v politických ese-

jích těchto tří autorů. Jestliže ho nenajdeme tam, pak pravděpodobně neexistuje.

V pracích Havla a Konráda se setkáváme se zajímavým sémantickým rozlišením uvnitř jednoho pojmu. Oba autoři používají termín "východní Evropa" nebo "východoevropský" v neutrálním nebo negativním kontextu, píšou-li ale "střední" nebo "středovýchodní", je výpověď vždy pozitivní, souhlasná nebo přímo sentimentální. Konrád v Antipolitice píše o "nové středoevropské identitě", "uvědomování si střední Evropy" a o "středoevropské strategii". "Požadavek autonomie," připomíná, "je těžištěm nové středoevropské ideologie." "Myslím, že k duchovnímu, kulturnímu a mentálnímu fenoménu, kterým je střední Evropa," komentuje Havel v Anatomii jedné zdrženlivosti, "neodmyslitelně patří i zvláštní středoevropská skepse. Má málo společného například s anglickým skepticismem; je vůbec dost podivná: trochu tajemná, trochu nostalgická, často tragická a někdy až heroická." Na jiném místě tamtéž mluví o "středoevropském myšlení, skeptickém, strážlivém, anti-utopickém, anti-emfatickém" - krátce o všem, co považujeme za typicky anglické. Nebo opět Konrád: "Bylo historickým neštěstím pro středovýchodní Evropu, že nebyla schopna dosáhnout samostatnosti po zhroucení východní turko-tatarské nadvlády i pozdější západní nadvlády germánsko-rakouské, a že se opět ocitla pod východní nadvládou, tentokrát sovětsko-ruského typu. Naší oblasti to brání zůstat při západní volbě, pro níž jsme se rozhodli už před tisíci lety, volbě reprezentující naše nejhlubší historické zaměření." /podtrhl T. G. A./

V této pasáži byla historie v podstatě přepracována na mýtus. A tato mýtotvorná tendence - sklon připisovat minulé střední Evropě to, v co doufáte, že bude charakterizovat budoucí střední Evropu, zaměňování toho, co by mělo být, s tím, co bylo - je pro nové středoevropanství víceméně typická. Máme tomu rozumět tak, že vše, co bylo skutečně "středoevropské", bylo vždy západní, racionální, humanistické, demokratické, skeptické a tolerantní. Ostatní je východoevropské, ruské, možná německé. Ke střední Evropě zcela patří "Dichter und Denker", východní Evropě pak zůstává "Richter und Henker".

Nejjasnější a nejvyhraněnější vyjádření této tendence pochází od Milana Kundery. Kunderova střední Evropa je zrcadlový

obraz Solženicynova Ruska. Solženicyn říká, že komunismus pro Rusko je jako nemoc pro nemocného. Kundera říká, že komunismus pro střední Evropu je jako pro člověka nemoc - touto nemocí je Rusko! Mezi Kunderovým mýtem střední Evropy a Solženicynovým ruským mýtem dochází k přímému střetnutí. Kunderovo absolutní vylučování Ruska z Evropy /což nepřijímá ani Havel, ani Konrád/ nejpřesvědčivěji kritizuje Josif Brodskij, když mimo jiné poznamenává: "Politický systém, který vyštval pana Kunderu, je právě tak produktem západního racionalismu jako východního emocionálního radikalismu." Ale nemohli bychom jít ještě o krok dál? Nejsou specificky středoevropské právě ty tradice, které přinejmenším napomáhaly ustavení komunistických režimů v Maďarsku a Československu, tradice, v nichž tyto režimy pozoruhodně pokračují až dodnes?

Vždyť koneckonců pro střední Evropu před rokem 1914 byla obzvlášť charakteristická přebujelá byrokracie státního aparátu a formalistický legalismus, dovedené k absurdním /a někdy až skoro nelidským/ extrémům. To je jeden z důvodů, proč nejpřesnější, nejhlubší a nejmrazivější předjímání přízraku totalitarismu nacházíme právě v dílech nejvýrazněji středoevropských autorů počátku dvacátého století, u Kafky a Musila, u Broche a Rotha. A pak, co skutečně bylo pro historickou střední Evropu více charakteristické: kosmopolitní tolerance nebo nacionalismus a rasismus? Jak výstižně poznamenal François Bondy /v odpovědi Kunderovi/: jestliže byl Kafka dítětem střední Evropy, pak jím byl i Adolf Hitler. A napadá mne další otázka: od kdy bylo "středoevropské myšlení skeptické, strážlivé, anti-utopické, anti-empatické"? Už tisíc let, jak nám zřejmě naznačuje Konrád? Od roku 1948, kdy, jak Kundera živě vzpomíná v Knize smíchu a zapomnění, nejstředoevropštější z intelektuálů ruku v ruce s ostatními tančil v ulicích, aby přivítal příchod nebe na zemi? Nebo je to až od roku 1968?

Mýtus čisté minulosti střední Evropy je možná užitečný mýtus. Je to právě tak jako Solženicynův ruský mýtus pochopitelná nadsázka, která má provokovat ortodoxnost moci. Může mít povzbudivý vliv na mladou generaci jako současný západoněmecký mýtus o 20. červenci 1944, dni bombového atentátu na Hitlera /mýtus je zde to, že spiklenci se označují za skutečné liberální demokraty, za předobraz občanů Spolkové republiky/. Ne-

měli bychom tedy povolit užitečným mýtům, aby lhaly? Domnívám se, že ne. Při jiných příležitostech, nebo na přímé vyzvání, se Havel a Konrád, kromě jiných, domnívají totéž.

Koncem 70. let československý historik J. Mlynárik /píšící pod pseudonymem Danubius/ zahájil v Praze ostrou a vysoce plodnou diskusi tvrzením, že odsun sudetských Němců nekomunistickou československou vládou jako bezprostřední důsledek druhé světové války byl sám o sobě nelidský a "totalitní" čin - precedens a povzbuzení nadcházejícího komunistického totalitarismu. "Nezapomeňme," působivě nás upozornil český spisovatel Jiří Gruša na neoficiálním kulturním symposiu loni v Budapešti, "že jsme to byli my /spisovatelé/, kdo jsme glorifikovali moderní stát," a že "naše nacionalistické ódy lze najít ve všech evropských čítankách." Havel vynakládá velké úsilí, aby vyvodil poučení z "poválečného podlehnutí utopii" u intelektuálů. A Konrád otevřeně prohlašuje: "Koneckonců jsme my, středoevropané, začali první dvě světové války." Takže v této nové diskusi o střední Evropě přicházející z Prahy a Budapešti se setkáváme, třebaže někdy podléhá mýtotvorným tendencím, s vyvinutým smyslem pro historickou odpovědnost, s vědomím hlubší dvojznačnosti historické skutečnosti, jinými slovy s nahlédnutím, že střední Evropa je daleka toho být jenom "součástí Západu, který je nyní Východem".

Samozřejmě, že vedle těchto historických dvojznačností existují i dvojznačnosti zeměpisné. Právě tak jako o Evropě, nemůže ani o střední Evropě nikdo s určitostí říci, kde začíná a kde končí. Němci přirozeně kladou "střed" střední Evropy do Berlína, Rakušané do Vídně. T. G. Masaryk ji definoval jako "zvláštní pásmo malých národů sahající od Severního mysu k mysu Matapan" a zahrnuje tedy "Laponce, Švédy, Nory a Dány, Finy, Estonce, Lotyšce, Litevce, Poláky, Lužické Srby, Čechy s Slováky, Maďary, srbochorvaty a Slovinci, Rumuny, Bulhary, Albánce, Turky a Řeky" - ale žádné Němce a žádné Rakušany! Nejobtížnější, tak jako u celé Evropy, je stanovit východní hranici. Čtenář se může pozastavit nad tím, proč jsem dosud tolik mluvil o Praze a Budapešti, ale ne o Varšavě, o Havlovi a Konrádovi, ale ne o Michnikovi. Důvod je prostý. Sám Michnik o střední Evropě nikdy nehovoří. Jeho eseje jsou plné poučených odkazů na evropské dějiny a na současné záležitosti jiných "východo-

evropských "zemí, ale v souboru jeho spisů jsem nenašel jedinou zmínku o "střední Evropě". Je to zcela typické: v záplavě samizdatů, vydaných v Polsku za posledních několik let, se tento pojem téměř neobjevuje.

V polské části bývalé Haliče zůstalo dosud něco víc než jen nádech smutku po elegantně chaotické laxnosti habsburské vlády - Musil to nazval "die kakanische Zustände". /V kancelářích katolického týdeníku Tygodnik powszechny v Krakově visí vedle portrétů řady papežů i portrét Františka Josefa./ Pro Michnika, tak jako pro většinu demokratické opozice, je samozřejmé, že malé státy mezi Ruskem a Německem přispěly ke svému zničení meziválečnou nacionalistickou rivalitou, a že tedy, mají-li se kdy stát znovu nezávislé, musí co nejtěsněji spolupracovat - ne-li se dokonce spojit./ Polská exilová vláda v Londýně a Rada svobodného Československa v New Yorku nedávno potvrdily prohlášení Sikorského a Beneše z roku 1942 o záměru vytvořit konfederaci Polska a Československa./ Ale citově, kulturně a dokonce geopoliticky je pro většinu Poláků stejně důležitý pohled na východ: pohled na rozsáhlá východní území, která po staletí byla součástí historického Polska. Je to ztracená, napůl mýtická Litva, kterou oslavuje Czesław Miłosz ve svých básních i próze. A když papež Jan Pavel II. mluví o "Evropě", nedívá se, očima vizionáře a exulanta, pouze kamsi za umělou, syntetickou, okleštěnou "Evropu" BHS na Prahu, Budapešť, svůj milovaný Krakov, ale daleko za historickou střední Evropu, přes pripjatské bažiny k historickému srdci východní Evropy, na Ukrajinu, na Bělorusko, dokonce na cibulové věže chrámů v Zagorsku; a když o své vizi Evropy káže polsky, vykrouží téměř litevské "L".

Tvrdit, že Polsko je ve střední Evropě totéž, co Rusko v Evropě, by bezpochyby bylo trochu povrchní. Ale možná že už jsem toho řekl dost, abych podal jakýsi hrubý náčrt aspoň několika úctyhodných historických, geografických a kulturních složitostí, rozporných vzpomínek a resentmentů, které vás obklopí jako zástup hašteřících se duchů v okamžiku, kdy oživíte pojem "střední Evropa" - a což teprve "Mitteleuropa"! Kdybychom považovali novou střeoevropskou myšlenku za potvrzení staleté společné střeoevropské minulosti až do roku 1945, což nám, jak se zdá, Konrád a Kundera naznačují jako žádoucí, okamžitě bychom se ztratili v lese historických spleťtostí. Je to jistě nekonečný a bázeň vzbuzující

les, území, kde se lidé, kultury a jazyky fantasticky prolínají, kde má každé místo několik jmen a lidé mění občanství stejně často jako boty, zakletý les plný kouzelníků a čarodějnic, který má ale nad vstupem nápis: "Kdo vstupuješ, zanech vší naděje, že ještě někdy pro stromy uvidíš les." Každý pokus uchopit něco jako společnou "podstatu" středoevropských dějin je buď absurdně zjednodušující nebo nevyhnutelně neurčitý. V tomto lese, zjišťujeme spolu se Stendhalem, "veškerá pravda, veškerá radost spočívá v detailech".

Naštěstí nová středoevropská myšlenka není pouze potvrzením minulosti. Je také - a možná především - potvrzením přítomnosti. Velmi prostě řečeno, nezávislí intelektuálové této části světa působí dojmem, že dnes sdílejí jistý souhrn postojů, myšlenek a hodnot, souhrn postojů, který je jim společný, ale je také do značné míry výlučný - do jaké míry je společný a do jaké je výlučný si uvědomí, když se setkají se západními intelektuály z Paříže, New Yorku nebo Kalifornie. Tento typický souhrn postojů má, zdá se, mnoho společného se zvláštními středoevropskými dějinami - například zkušenost malých národů ovládaných velkými impérii, s průvodní tradicí občanské angažovanosti "intelligence"; nebo ironie, kterou je učí každodennost poraženosti - ale především souvisí s jejich přímou, společnou a už od Jalty jedinečnou zkušeností, jakou je život pod vládou komunistického systému sovětského typu. Jsou Evropany, o nichž lze říci, že vědí, co to skutečně znamená - mohli bychom se od nich učit, jen kdybychom je dokázali poslouchat. Střední Evropa není oblast, jejíž hranice byste si mohli vyhledat na mapě tak jako řekněme Střední Ameriku. Je to království ducha.

"Ve srovnání s geopolitickou skutečností východní a západní Evropy," píše Konrád, "střední Evropa dnes existuje jen jako kulturně-politická antihypotéza /eine kulturpolitische Antihypothese/. Být středoevropanem je Weltanschauung a ne Staatsangehörigkeit." Je to "výzva vládnoucím systémům frází". Citáty jsou z Konrádovy eseje Mein Traum von Europa, in Kursbuch 81, září 1985. /V tomto smyslu se prohlásil za středoevropana také Czesław Miłosz./ Myšlenka střední Evropy vykazuje do povětří to, co Němci nazývají Mauer im Kopf - berlínskou zeď v našich hlavách - a tím vychyluje nejen naše myšlení ze směru, který dostalo po Jaltě: ohrožuje i ostatní pojmy, preference a hodnoty všeobecně na Západě přijímané.

A co víc: má něco, co může nabídnout jako náhradu.

2

Tak důležitá je role, kterou může hrát nová střední Evropa. Do jaké míry je to však vidět z Havlových, Michnikových a Konrádových esejí? Kolik skutečně společného mají tyto hlavní nezávislé hlasy z Prahy, Budapešti a Varšavy? A jaké jsou mezi nimi nejdůležitější rozdíly? Jak mohou ovlivnit náš pohled na "východní Evropu" a na nás samotné?

Věřím, že podrobným srovnáním můžeme najít důležité společné základy - i když je budeme muset teprve vynést na světlo. Základní složky společného intelektuálního podhoubí jsou, podle mého názoru, následující. Na prvním místě je to "antipolitika" z titulu Konrádovy knihy. Také Havel říká: "dávám přednost antipolitické politice" /v přednášce v Toulouse roku 1984/, a přestože Michnik nepoužívá tento pojem o nic častěji než termín "střední Evropa", myšlenka sama je v jeho díle bezesporu přítomná.

Antipolitik odmítá to, co Konrád nazývá jakobínsko-leninskou tradicí a čemu Havel /podle českého filosofa Václava Bělohradského/ říká "politika jako racionální technologie moci". V Moci bezmocných jemně kritizuje některé signatáře Charty 77, kteří přeceňují význam přímé politické akce v tradičním smyslu. Domnívám se, že se to týká zejména někdejších význačných komunistů v Chartě 77, kteří stále chápou svou činnost především jako snahu získat moc ve státě - a když ne moc ve státě, tedy aspoň možnost moc trochu ovlivňovat. Konrád velkodušně prohlašuje: "Žádný myslící člověk nebude chtít vytlačit jiné z pozic politické moci, aby je mohl zaujmout sám. Nechtěl bych být ministrem v žádné vládě." Protože je nepravděpodobné, že bude požádán, aby se stal v Budapešti ministrem, není tato hypotetická oběť příliš nesnadná.

Ale v případě Polska mělo prohlášení "Nesnažíme se získat moc ve státě" ještě nedávno skutečný, bezprostřední význam. V Polsku byli v roce 1981 lidé, kteří se domnívali, že by se Solidarity měla snažit získat moc ve státě. Vedoucí představitelé Solidarity to pevně odmítli. Samozřejmě, že hlavním důvodem byly strážlivé úvahy o tom, co by Moskva tolerovala. Ale pro tento postoj existovalo i teoretické a etické zdůvodnění ze slovníku

"antipolitiky". "Poučení dějinami, " píše Michnik v roce 1985 v Dopise z gdaňského vězení, " se domníváme, že kdybychom použili síly k zničení existujících Bastil, bezděčně bychom začali stavět nové." A ve své nejnovější eseji opakuje: "Solidarita neusiluje o moc ve státě." V Polsku roku 1986 je to ovšem opět čistě hypotetický problém. Ale antipolitická hypotéza - charakteristická pro KOR - musí soutěžit s jinými, dnes velmi rozšířenými názory, které se snaží pěstovat politiku /třebaže jenom na papíře/ v tradičních kategoriích levice a pravice.

Michnik a Havel považují kategorie levice a pravice za zcela nepodstatné. Když Havel mluví ve své toulouské přednášce o době mýtných, ale nic nechápajících dotazech západních intelektuálů, povzdechne si: "Nebo otázka socialismu a kapitalismu! Přiznám se, že ve mně vyvolává pocit, že se vynořuji z hlubin minulého století. Zdá se mi, že tyto veskrze ideologické a mnohokrát mystifikované kategorie jsou už dávno vedle." "Samo dělení "levice - pravice" vzniklo v jiné epoše," přitakává Havlovi Michnik ve své nejnovější eseji, "a není možné uskutečnit jeho smysluplnou rekonstrukci v dnešním Polsku /a pravděpodobně ani v ostatních zemích ovládaných komunisty /." Je Jaruzelského režim levicový nebo pravicový? "Pro velkou většinu Poláků je "levicový" a "pravicový" abstraktní dělení pocházející z jiné epochy."

Místo starého dělení na levé a pravé nám nabízejí ještě starší dělení na dobré a špatné. Trvají na tom, že toto je skutečně určující rozlišení pro ty, kdo žijí v takovém režimu. Morální kategorie se v pracích všech tří autorů vyskytují často /i když méně u Konráda než u Havla a Michnika/. Všichni tři znovu vyhlašují základní principy židovsko-křesťanského individualismu. Převrací tradiční priority socialismu a místo státem nebo společnostmi začínají individuální lidskou bytostí, jejím svědomím, "subjektivitou", její povinností žít v pravdě a právem žít důstojně. "Nejdřív změň sám sebe" - to by mohlo být společné motto jejich díla. Ale pokus žít v pravdě a důstojnosti nemá, jak všichni tvrdí, jen hluboké důsledky pro jednotlivce; může mít i podstatný vliv na komunistický stát. Protože, jak to vyjadřuje Havel, "základním pilířem systému je život ve lži".

Havel to objasňuje dnes už proslulým příkladem zelináře, který si do výlohy mezi cibuli a mrkev dá heslo: "Proletáři všech zemí, spojte se!" "Proč to udělal?" ptá se Havel. "Co tím chtěl

sdělit světu? Je skutečně osobně zapálen pro myšlenku spojení proletářů všech zemí? Jde jeho zapálení tak daleko, že cítí neodolatelnou potřebu se svým ideálem seznámit veřejnost?" Samozřejmě že ne. Signalizuje představitelům moci svou ochotu se přizpůsobit a poslouchat. To je význam vystaveného hesla. Jeho sémantický obsah je mu lhostejný, Ale "kdyby nařídili zelináři dát do výkladu heslo "Bojím se, a proto jsem bezvýhradně poslušný", nechoval by se k jeho sémantickému obsahu zdaleka tak laxně, přesto, že by se tentokrát obsah zcela kryl se skutečným významem hesla."

Vylhané ideologické předivo částečně skrývá pravou povahu zkoumané moci; a co je důležitějším, umožňuje jednotlivému občanuvi zakrýt si pravou povahu své ústupnosti před touto mocí. Je to síť ideologicky zdůvodněných lží, které, jak dokazuje Havel, skutečně drží systém pohromadě - a udržují společnost v otročení státu. Každý z těchto drubných skutků vnější sémantické konformity - každý sám o sobě tak úctný, že se zdá zanedbatelný - je jako jedno z miniaturních vláken, jimiž Liliputáni svázali Guli-vera; až na to, že zde muži i ženy svazují sami sebe. To, že vzdává tento bezvýznamný hold, nebo dokonce to, že proti němu ne-protestuje, nutí člověka žít ve lži. "Nemusí přijmout lež. Stačí, že přijal život v ní a v ní. Už tím totiž stvrzuje systém, naplňuje ho, vytváří ho, je tím systémem." "Hranice konfliktu" nevede jednoduše mezi obětí - lidem a utlačovatelem - státem jak je tomu v běžné představě, ani jenom mezi rozdílnými společenskými skupinami jako v tradiční diktatuře. V P post-totalitárním systému vede tato hranice de facto každým člověkem, neboť každý je svým způsobem jeho oběť i opora. Totiž s výjimkou těch několika málo, kteří se rozhodli "žít v pravdě" - a které na Západě velice mylně označují za disidenty.

Ale i těch několik hlasů mělo účinek neúměrný svému počtu. A jestliže se žít v pravdě, důstojně pokusí více lidí... Připomeňme si jen Polsko v roce 1980, to, co Konrád, když hovoří o Solidaritě, nazývá "pokojnou silou prostě vyslovené pravdy". Je to zřejmá narážka na Michnika, který napsal, že "politika pravdy byla jedním ze dvou základních rysů demokratické opozice, které měla Solidarita převzít". /Druhým byla pasivní resistance./ Takže všichni tři autoři vyjadřují přesvědčení, že morální změny mohou mít zdánlivě neúměrné politické účinky, že vědomí definitivně určuje bytí a že klíč k budoucnosti neleží ve vnějších, objektivních podmín-

kách státu - politice, ekonomice, armádě, technologii - ale ve vnitřních, subjektivních podmínkách jednotlivců. Zde se střední Evropa střetává s východní Evropou: v autonomní oblasti kultury, v království ducha.

Kde se mají tito jednotliví muži a ženy "žijící v pravdě" soustřeďovat, nejde-li to ve státních nebo stranických mocenských strukturách? V "občanské společnosti". Pojmu používají i Michnik a Konrád; Havel myšlenku "občanské společnosti" určitě sdělil. "V Polsku," píše Michnik v Dopise z gdaňského vězení, "po několik let fungovaly struktury nezávislé občanské společnosti - skutečný zázrak na Visle," a své zprávě o prvním roce Solidarity dal název Příslib občanské společnosti. "Antipolitik," říká Konrád, "chce, aby sféra vládní politiky /obzvláště její vojenský aparát/ byla pod kontrolou občanské společnosti." Historikovi idejí se takové použití pojmu, který prošel dlouhým a složitým vývojem, může zdát neodpustitelně neurčité. Přesto čtenář v Praze, Budapešti nebo Varšavě přesně porozumí, co znamená. "Víte, pro nás boj za občanskou společnost znamená každodenní drama," řekl mi nedávno jeden maďarský sociolog, Věta, kterou mohl právě tak dobře vyslovit někdo v Praze nebo Varšavě, těžko ale v Paříži nebo Moskvě. Opravdu, dějiny středovýchodní Evropy posledního desetiletí by někdo mohl napsat jako historii boje za občanskou společnost.

Jak zaznamenal maďarský filosof a kritik János Kis, od poloviny padesátých let do konce let šedesátých /klíčová data jsou samozřejmě 1956 a 1968/ "obecnou představu evoluce ve východní Evropě tvořila idea reforem vytvořených nahoře a podporovaných zdola". Smysluplná změna by vyšla zevnitř vládnoucí komunistické strany, osvícené jejími vlastními "revizionisty". Socialismus by získal lidskou tvář. Tuto myšlenku rozdrtily v roce 1968 sovětské tanky v Praze a policejní obušky ve Varšavě, ale od té doby se objevila další myšlenka, která se velmi rozšířila koncem 70. let. V širším smyslu tato druhá "obecná představa evoluce" říká, že smysluplnou změnu mohou způsobit jenom lidé, organizovaní vně stranických a státních struktur, v rozmanitých nezávislých společenských uskupeních. Hlavním cílem není reforma strany a státu, nýbrž rekonstrukce občanské společnosti; ačkoliv samozřejmě, bude-li tato strategie úspěšná, strana - stát se nutně přizpůsobí novým okolnostem /už jenom tím, že neochotně přijme de facto rostoucí redukci oblastí, které má úplně pod kontrolou/.

Tuto strategii "společenské samosprávy" nebo "společenské sebeobranu" nastínil mezi jinými Adam Michnik ve své významné eseji Nový evolucionismus, a je to samozřejmě Polsko, kde se nejdůsledněji provádí. V roce 1977, rok po svém založení, se KOR /Komitet obrony robotníků/ formálně přejmenoval na Výbor společenské sebeobranu - KOR jako výraz těchto širších cílů. Ve svých dějinách KORu předkládá Jan Józef Lipski vyčerpávající, podrobný a pečlivý výčet nejrozmanitějších druhů společenské práce, jíž se věnovali členové KORu - od vydávání samizdatu a novinářské činnosti na podporu soukromých rolníků až k prvním výborům svobodných odborů. O tom, do jaké míry Solidarity vděčí za své zrození přímo KORu a nakolik jiným příčinám, ať diskutují historici, ale nelze pochybovat o tom, že Solidarity je dítě této "obecné představy evoluce".

Je to největší dítě, ale ne jediné. Překvapivě podobné myšlenky předložil například v Praze Václav Benda v eseji Paralelní polis z roku 1978; sprízněnost Charty 77 s KOREm je nepochybná. "Obecná představa" je stejná. V Maďarsku je rozdíl mezi reformami inspirovanými "zhora" stranou ztotožněnou se státem a změnami přicházejícími zdola, od společnosti, která se snaží být "občanská", mnohem méně zřetelný. Ale také zde nezávislí intelektuálové podporují ve značné míře myšlenku "boje za občanskou společnost". Není proto náhodou /jak vždy neopomenou poznamenat sovětští komentátoři/, že se pojem "občanská společnost" objevuje jako leitmotiv v esejích Konráda a Havla právě tak jako Michnika.

Dalším společným leitmotivem je nenásilí. Důvody pro odmítnutí násilí jsou jak pragmatické, tak etické. Praktické důvody: už od roku 1956 je jasné, že násilná vzpoura nemá v současných geopolitických podmínkách žádnou naději na úspěch. Důvody etické: násilí - a obzvláště násilí revoluční - korumpuje ty, kdo ho používají. Stejně působí i mentální násilí nenávisti. Násilí a nenávist, lži, pomluvy, bití a vraždy - to jsou metody jakobínsko-leninských držitelů moci. "Ať tyto metody zůstanou výhradně jejich metodami," řekl mi Michnik, když jsme spolu hovořili v jeho varšavském bytě na podzim roku 1984, několik dní po vraždě otce Jerzyho Popiełuszka, zosnované státem placenými teroristy z polské tajné bezpečnosti. "Nebojujeme o moc," pokračoval, "ale za demokratickou podobu naší země; jaký-

koli druh terorismu vede nutně k morální zkaženosti, k duchovní deformaci." A ve své nejnovější eseji opakuje výrok tak často použitý Popiełuszkem i papežem: Přemáhej zlo dobrem /zlo dobrem zwyciężaj/.

Není to pouhé kázání. Lipski zaznamenává, že Michnik osobně pomohl zachránit několik policistů před lynčováním rozvášněným davem v malém městě Otwock v květnu roku 1981. /Získal si důvěru davu prohlášením "Jmenuji se Adam Michnik. Jsem antisocialistická síla"./ Nenásilné působení Solidarity snese úplně srovnání s kterýmkoliv mírovým hnutím na Západě - a přitom je vystaveno nesrovnatelně větším provokacím. Ani Češi, ani Maďaři neměli v poslední době příležitost /nebo nutnost/ alespoň v přibližně takovém měřítku si v praxi ověřit to, co hlásají. Ale Havel a Konrád přijímají tuto zásadu se stejným důrazem jako Michnik.

V této sféře, jak ukazuje Lipski, se nejzřetelněji projevuje "vliv křesťanské etiky". Avšak Havel a Michnik, když přímo hodnotí západní mírové hnutí, předkládají současně další starý a základní princip křesťanské etiky: přesvědčení o tom, že oběť má cenu. /"Větší lásky nemá nikdo nad tu, kterou má ten, kdo dává život za své přátele..." / V souvislosti s tím, co označuje za "pacifistické hnutí" Michnik říká: "Etika Solidarity je založena na opačné promize: že jsou věci, pro které stojí za to trpět a umírat." A Havel opakuje téměř shodnou formulaci Jana Patočky: "Jsou věci, pro které stojí za to trpět."

Však také nejvyhraněnější společný postoj nacházíme v jejich reakci na západní mírová hnutí: v Anatomii jedné zdrženlivosti to Havel nazývá "společné minimum nezávislých středoevropských úvah o míru". Nejprve vyjadřuje instinktivní, "před-racionální" /Havel/ sympatie k lidem, kteří zřejmě dávají přednost starosti o osud světa před svými sobeckými zájmy. Ale dává bezprostředně najevo i zdravou nedůvěru - živenou středoevropskou zkušeností - ke sklonům mírových hnutí k utopismu a k "různým projevům příliš vážně se beroucích /a zároveň - což spolu souvisí - nikterak tvrdě zaplaceného/ emfatismu, s nímž k nám někteří komplikovanou větu je třeba si pozorně přečíst ještě jednou./ Disidenti, na rozdíl od velké části západního mírového hnutí, zdůraz-

ňují, že nebezpečí války nevychází z existence zbraní, ale z politických realit, které stojí za nimi. "Příčinou válečného nebezpečí nejsou zbraně jako takové, ale politické reality... Pouhým odporem k té či oné zbraní nelze žádného trvalého a skutečného míru dosáhnout, protože takový odpor se dotýká jen důsledků a nikoli příčin." Potud Havel. A z Michnikovy vězeňské cely přichází téměř shodné poselství: "Západní veřejné mínění se nechalo zneužít sovětským způsobem myšlení - zbraně jsou důležitější než lidé. Ale to není pravda. Žádná zbraň nezabíjí sama o sobě."

Nejdůležitější ze zmíněných "politických realit" je rozdělení Evropy a pokračující sovětská nadváda nad její jednou polovinou. "Evropan," prohlašuje Konrád, "jehož pozornosti uniká, že železná opona je vyrobena z výbušného materiálu, neoplývá přílišným bystrozrakem. Západní Evropa se zády opírá o podmínovanou zeď a přitom bezstarostně pohlíží přes Atlantik." "Mír v Evropě", souhlasí Havel, "dnes neohrožuje možnost změny, ale naopak existující stav." Klíč k trvalému míru nespočívá v samotném odzbrojení nebo kontrole zbraní, ale ve změně uvedené politické reality. V dlouhodobé perspektivě to nutně znamená překonat rozdělení Evropy /které stručně označujeme jako Jalta/ a přiblížit se tomu, co Havel nazývá "ideál demokratické Evropy jako přátelského společenství svobodných a nezávislých národů." Je těžké nesouhlasit s touto myšlenkou, ještě těžší však je představit si její uskutečnění. Znamená to tedy pro současnost a nejbližší budoucnost porozumět symbióze "vnějšího míru" /mezi státy/ a "vnitřního míru" /uvnitř státu/ - protože "stát, který nedbá vůle a práv svých občanů, nedává žádnou záruku, že bude dbát vůle a práv jiných lidí, národů a států. Stát, který odmítá občanům práva na veřejnou kontrolu moci, nemůže být kontrolovatelný ani v mezinárodních vztazích. Stát, který upírá svým občanům základní lidská práva, stává se nebezpečný i pro své sousedy: svévole vnitřní přerůstá nevyhnutelně i ve svévoli ve vnějších vztazích." Takové jsou státy východní Evropy, jejichž občané, na rozdíl od západoevropských občanů, se netěší "vnitřnímu míru". Proto - a to je poselství jak mírovým hnutím, tak vládám Západu - klíčem k trvalému a skutečnému míru mezi východní a západní Evropou / na rozdíl od současného stavu "ne-války"/ musí být úsilí o větší respekto-

vání lidských práv a občanských svobod ve východní Evropě. Boj o odzbrojení a lidská práva nejdou spolu pouze ruku v ruce /což tvrdí menšina - a stále jenom menšina - z převážné části západních mírových hnutí/. Boj za lidská práva má absolutní, logickou přednost. Michnik: "Podmínkou snížení nebezpečí války je úplné respektování lidských práv." Havel: "Respekt k lidským právům je základní podmínkou skutečného míru a jeho jedinou skutečnou zárukou."

Takže na jedné straně "středoevropské myšlení" /"skeptické, strážlivé, anti-utopické, anti-emfatické"/ nás varuje před skutečnou povahou států sovětského bloku, což by mohlo potěšit srdce prezidenta Reagana. Michnik ve své nejnovější eseji skutečně také souhlasně cituje některé Reaganovy poznámky o tom, jak je obtížné dosáhnout se Sovětským svazem dohody o kontrole zbraní. Na druhé straně se v tomtéž "středoevropském duchu" hovoří o úctě k lidským právům jako o základní podmínce a jediné skutečné záruce opravdového míru -, na což může západní mírový aktivista odpovědět: A kdo je teď vlastně utopický? Hlavní myšlenku, která spojuje tyto dva aspekty, lze nezaobaleně shrnout takto: Nejlepší, co mohou západní míroví aktivisté udělat pro mír, je podporovat demokratickou opozici ve východní Evropě.

Tím uzavírám stručný výčet toho, co je patrně společné postojům, přístupům či leitmotivům politických esejí Konráda, Havla a Michnika. Jestliže se od tohoto společného středoevropského základu vracíme zpět, odhalujeme rozdíly a neshody stejně zjevné jako základní souvislosti a podobnosti. Tito tři autoři se velmi liší v analýzách vyhlídek na případné změny v jejich vlastních zemích, v poučení, které si vzali ze zkušenosti Solidarity a v receptech, pokud jde o bezprostřední politické /nebo antipolitické/ akce ve východní části střední Evropy.

3

Jak může v Československu dojít ke změně? Havel ve svých pracech nedává na tuto otázku jasnou odpověď. Naznačuje, že postupně, nepřímou, spletitým a převážně nepředvídatelným způsobem musí tlak jednotlivců, žijících v pravdě a důstojnosti a sdružujících se ve volných strukturách "společenské samosprávy",

svým způsobem "páté koloně společenského vědomí", vést ke změně způsobu vlády v zemi, ale nemůže předvídat jak a kdy k tomu dojde. Když jsme spolu nedávno mluvili na jeho chalupě v severních Čechách, některé své představy upřesnil. Řekl, že po Černobylu si lidé v Československu na ulici otevřeně a hlasitě stěžovali. Neorganizovali sice protestní demonstrace a nepodepisovali petice /to zůstalo na několika rakouských studentech, kteří přijeli do Prahy výhradně za tímto účelem/. Ale před deseti lety by se hodně lidí nebylo vůbec odvážilo si na veřejnosti tak otevřeně stěžovat, i když by to samozřejmě dělali v soukromí. A proto možná za dalších deset let budou podepisovat petice. Vývoj je tak pomalý, že ho náhodný návštěvník nebo v opozici činný rozháňvaný mladý muž ani nepostřehnou. Ale Havel, když se po čtyřech letech vrátil z vězení, mohl porovnat rozdíl jako na dvou fotografiích, a byl příjemně překvapen.

Popravdě řečeno, nikdo nemůže předpovídat, jak režim na tento tisk zdola odpoví. V právě dokončené knize, svého druhu intelektuálních pamětí, v nichž inventarizuje půlstoletí svého života /na podzim mu bylo padesát let/, Havel vysvětluje, jak byl podle jeho názoru tlak zdola rozhodující v počátcích Pražského jara. Ale existuje dnes uvnitř strany někdo, kdo by odpověděl na tento tlak podobným způsobem, jakým odpověděli straničtí intelektuálové a reformátoři tehdy? Tehdy byli ve straně stále ještě opravdoví a přesvědčení komunisté a socialisté. Teď se zdá, že tam jsou jenom cynici a kariéristé - a čím mladší, tím horší. "Pátá kolona společenského vědomí" působí pomalu, bohužel velice pomalu, asi jako kořeny stromu, podrývající dům /to je moje metafora, nikoli Havlova/. Na tlak kořenů nelze spoléhat, lze je přesekat a dům podepřít. Naštěstí hlavním cílem kořenů není podrývat dům. "Disident" je, lze-li to tak vyjádřit, myslící kořen. Jeho pokus žít v pravdě a důstojnosti má cenu sám o sobě, bez ohledu na jakékoliv dlouhodobé společenské nebo politické důsledky, které může mít, ale také nemusí.

Jako politická analýza a recept je to skutečně "skeptické, strážlivé, anti-utopické, anti-emfatické" - ale současné podmínky v Československu by v nás vyvolávaly nedůvěru k jakékoliv analýze, která by byla jiná. Jsou však i okamžiky, kdy Havel přechází do vizionářského, takřka apokalyptického tónu.

"Ukazuje se /.../", píše ve své toulouské řeči, "že jediný zdánlivě bezmocný člověk, který se odváží nahlas svolat jedině pravdivé slovo a který celou svou osobou a celým svým životem za ním stojí a je připraven za ně tvrdě zaplatit, má kupodivu větší moc, byť by byl formálně jakkoli bezprávný, než v jiných podmínkách tisíce anonymních voličů." Zde přímo vychází ze Solženicyna, jehož příklad cituje v další větě. "Mezi lží a násilím," napsal Solženicyn v roce 1970 ve své řeči k udělení Nobelovy ceny /Jedno slovo pravdy.../, "je to najdůvěrnější, nejpřirozenější, základní spojení: násilí lze zakrýt lží a lež udržovat jen násilím." A přechází k předpovědi: "Jakmile se lež rozptýlí, násilí bude obnaženo v celé své odpornosti, a pak se toto zvetšelé násilí rozpadne samo." První část této předpovědi se uskutečnila v Polsku roku 1981. Bohužel však musí dokonce i v Polsku k potvrzení druhé části teprve dojít.

V Antipolitice vyvozuje Konrád ze zřejmé porážky Solidarity násilím oblečeným do lží jednoduché poučení. Maďarský pokus se odehrál v roce 1956, pokus Čechů a Slováků v roce 1968, pokus Poláků v letech 1980 - 81: "tři pokusy, tři omyly," tvrdí Konrád. Poučení? "Národní cesta k osvobození východní Evropy nevede daleko." "Buďte opatrní," řekl jsem Adamovi /tj. Michnikovi/, "při třetím rozběhu se to musí podařit." Nepodařilo se. Adam možná čeká na svůj proces. "Je to neuvěřitelné," říkal - neuvěřitelné, že mohl na Technické univerzitě ve Varšavě přednášet o Polsku a Maďarsku v roce 1956. Přednáška v listopadu 1980 byla velmi chytrá, absolutně se nezakoktával, vývody byly jasné, dialektické a podstatné. Pak se říkalo, že se bláznivě zamiloval do známé herečky. Po zatčení ho prý málem umlátili. Teď prý se mu vede dobře. Jaké sis z toho vzal poučení, Adame? Je vás třicet pět miliónů, a nedokázali jste to. Co bude dál? Co bys odpověděl, kdybych ti řekl "Tentokrát to nechte na Rusech?" /Redakce upozorňuje čtenáře, že tento poslední výrok Konrádův zní v dřívějším vydání jeho eseje podstatně jinak, než jak jej cituje T. G. Ash podle anglického vydání knihy Antipolitics: An Essay by George Konrád, a to i v kontextu další jeho argumentace: "Co si pomyslíš, kdybych teď řekl, že i Rusové jsou k tomu zralí? Jelikož jsme s nimi už tak vzájemně spojení, musíme je získat pro svou hru..." /viz také toto číslo Střední Evropy, s. 44 - poznámka redakce SE./

Domnívám se, že mohu docela dobře odhadnout, co by na to řekl Adam Michnik: /nadávky zcenzurovány/. Ale možná odpoví on sám, protože byl v srpnu nečekaně propuštěn z vězení. Mimochodem, ono "to", které by se mělo nechat na Rusech, je odejít domů. Zní to jistě jako dobrý nápad, i když možná ne úplně originální. Redukce Konrádovy Antipolitiky na srozumitelné argumenty by znamenala určité znásilnění textu. Zvláštní /a typicky středoevropská?/ kvalita této knihy spočívá, jak jsem už naznačil, v tom, že zde na poměrně malém prostoru existuje celá podivuhodná škála formulací a argumentů, rozmanitých a protichůdných jako národy někdejší dualistické monarchie. Například: "Rusům musíme dopřát klid, aby si mohli reformovat ekonomický a administrativní systém," ale na druhé straně "bylo by vhodné, kdyby jim byl snížen úvěr v poměru k počtu politických zatčení." Přesto můžeme za bohatými ornamenty pozdně secesní fasády pravděpodobně rozeznat tři hlavní pilíře argumentů.

Za prvé je tu tvrzení naznačené už výše: národní cesty k osvobození zklamaly, proto zkusme cestu mezinárodní, celoevropskou; navrhněme, aby se americké jednotky stáhly ze západní Evropy a sovětské z východní; rozpustme bloky! "Já osobně to považuji za báječné," komentuje s jemnou ironií tento ne zcela nový návrh Václav Havel, "ačkoliv mi není úplně jasné, kdo nebo co by mohlo přimět Sovětský svaz rozpustit celou suitu svých evropských satelitů - obzvláště když je jasné, že jakmile jeho armády opustí území těchto států, bude se dříve nebo později muset vzdát i své politické nadvlády." A je to!

Pro Konráda je oním "kdo nebo co", jež by mohlo zapůsobit na Sovětský svaz, "mezinárodní intelektuální aristokracie". Toto je jeho druhý leitmotiv. "Zdá se," píše, "že nositelem internacionalismu je především inteligence - ne dělnická třída." "Disidenti - autonomní intelektuálové - jsou stejní po celém světě, bez ohledu na jejich politickou filosofii." Proto bychom se měli všichni spojit a vytvořit intelektuální strukturu, která by překonala "intelektuálně sterilní mechanismy ideologického boje," Mimochodem, "každý, kdo věří, že dva systémy a dvě ideologie dnes proti sobě stojí jako protivníci, se stal obětí sekularizované metafyziky naší civilizace, která se snaží vidět souboj mezi Bohem a Satanem tam, kde jde v podstatě pouze o hru." /Co by Adam řekl tomuhle?/ Odtud vychází Konrá-

dův plán stržení železné opony, který by nyní internacionála intelektuálů měla zařadit do agendy světové politiky. Protože to byly "naše intelektuální neúspěchy", které nakonec "způsobily neblahou situaci, že náš kontinent je rozdělen ve dvě." Mysleme správně a navěky budeme šťastně kráčet vpřed.

Avšak pro případ, že by ti hlupáci v Kremlu a v Pentagonu nereagovali na světlo, které jim "mezinárodní intelektuální aristokracie" rozsvěcí před očima, má Konrád provizorní ústupovou pozici. To je maďarská cesta. Někdy má sice okamžiky přísného fundamentalismu /"maďarský národ... si neoddychne, dokud nezíská sebeurčení zde v Karpatské kotlině"/, ale většinou se vyjadřuje téměř vřelými výrazy o současné situaci Maďarska a obzvláště o Jánosovi Kádárovi, kterého přirovnává k císaři Františku Josefovi. "Nejlepší, čeho můžeme dosáhnout," píše, "je osvíceně patriarchální autoritarianismus, doprovázený úměrnou ochotou přijmout postupné liberální reformy. Pro nás je nejmenším zlem liberálně konzervativní verze komunismu toho druhu, jaký vidíme kolem sebe v Maďarsku."

Za těchto okolností je úkolem "tvůrčí" nebo "odborné" inteligence zapříst dialog s "exekutivní" inteligencí a pomocí osvícené diktatury, aby byla ještě osvícenější. "Intelektuální aristokracie," prohlašuje, "je ochotna podněcovat státní administrativu k inteligentnější a odpovědnější strategii." A uvažuje: "Je umírněná autoritativní reforma možná v měřítku celého impéria, je možná osvícená stranická monarchie, jinými slovy "maďarský" způsob výkonu moci?"

Pro nezávislého intelektuála, který si přeje účinně zasáhnout ve zvláštní situaci současného Maďarska to mohou být realistická hodnocení a návrhy. Ale nenacházejí vůbec žádnou odezvu v dílech Havla a Michníka. Pro Havla v Československu je taková úloha pro nezávislé intelektuály nepředstavitelná. Tam, kde žije on, pracují intelektuální aristokraté jako čističi oken, topiči nebo pomocní dělníci. A i kdyby to bylo představitelné, pro jeho pojetí antipolitiky to těžko může být žádoucí. Michníkovi v Polsku je taková úloha pro intelektuály dokonale představitelná - a zároveň dokonale nepřijatelná. Polský kádárismus není sen Michníkův, ale sen jeho vězňů. Generál Jaruzelski by před Černou Boží matkou v Čenstochově zaspíval aleluja, kdyby polská tvůrčí a vědecká inteligence

přistoupila na role nastíněné Konrádem. Ale ona na ně nepřistoupí. Skutečnost, že se Polsku nedostalo kádárovských úlev je pro Michnika mírou úspěchu - ne prohry. Určitě by se nikdy nepodepsal pod Konrádovu formulaci "tři pákusy, tři omyly." Pro něj Solidarita vůbec nebyla Pomyl". Skutečnost, že Solidaritu porazilo násilí, nedokazuje, že základní strategie Solidarity byla špatná, dokazuje, že lidé bez pušek / a vědomě odhodlaní nepoužít násilí/ mohou být vyhnáni z ulic lidmi s puškami /a s odhodláním jich použít/. A vůbec, to nebyla jednoduše porážka. Vyhlášení výjimečného stavu 13. prosince 1981 byl "pro nezávislou společnost zvrát k horšímu", ale "pro totalitní stát pohrom". V dnešní situaci je třeba podpořit skutečně autonomní, silnou, dobře organizovanou "občanskou společnost". Jak pro Michnika, tak pro Havla je nejdůležitější složkou, dalo by se říci základní molekulou, této "občanské společnosti" život jednotlivce v pravdě. Morální absolutismus je jediným spolehlivým průvodcem našimi časy - takové poučení vyvozuje Michnik v knize literárních esejí z příkladu lidí jako Zbigniew Herbert, kteří se nikdy morálně "nezkompromitovali", dokonce ani v nejtemnějších dobách. Avšak právě proto, že jednotlivci - a obzvláště intelektuálové - nepřijímají úlohy určené pro kádárovské uvoňování, právě proto, že existuje silná a zcela nezávislá "občanská společnost", je naděje na pozitivní politický kompromis s představiteli moci.

Podstatnou část své nejnovější eseje potom Michnik na základě obsáhlého a podrobného rozboru dějin KORu a Solidarity věnoval zkoumání otázky možné povahy takového kompromisu. Jeho odpovědi nejsou vždy úplně přesvědčivé. Na jednom místě například říká, že "nikdo z aktivistů Solidarity dnes nevěří v možnost dialogu a kompromisu s původci prosincového puče. Já také ne." Ale když ne s nimi, tedy s kým? Upozorňuje, že Solidarita "by měla zavrhnout filozofii "vše nebo nic", ale o několik stránek dál připomíná, že předpokladem jakékoliv dohody je, aby představitelé moci uznali existenci "nezávislé samosprávné Solidarity" a že taková dohoda se musí vyhnout i jen náznaku totalitní "novořeči", která se objevila v dohodách sjednaných vedením Solidarity v letech 1980 a 1981, a vyvolala sporné interpretace.

Jestliže tyto požadavky nejsou "vše", mají k tomu velmi

blízko. V celé Michnikově knize je zřejmé napětí mezi morálními a politickými argumenty. Probrat důkladně tyto problémy by si vyžádalo zvláštní eseje. Chci zde pouze zdůraznit, že Michnik se potýká s otázkami, které se před Havlem ani Konrádem ještě nevynořily, z čehož vyplývá, že jeho odpovědi nemohou u nich nalézt ohlas. Jestliže však Konrád je příležitostně nakloněn tomu, jako opravdový internacionalista, navrhnout, že by "maďarská cesta" mohla být konečně nejlepší cestou vpřed pro sousední národy, Adam Michnik není neochoten navrhnout opak. Poláci, píše, by měli cítit národní hrdost, protože "to jsou Poláci, kdo ukázali světu, že něco takového je možné. Dříve nebo později se projeví, že jejich skutky posloužily jako příklad. Jakmile tento příklad začnou následovat i jiné národy, sovětský pořádek bude stát tvář v tvář nejvážnější hrozbě."

Jakmile se, stručně řečeno, odpoutáme od společného základu, abychom položili politickou otázku "Co je třeba udělat?", zjistíme, že i tito tři spisovatelé, živě se zajímající o středoevropský dialog, otevření odlišným tradicím a myšlenkám, nabízejí odpovědi, které jsou velmi různorodé, částečně i protikladní, přičemž jejich rozdíly jasně odrážejí rozdíly národních podmínek. Tvrdit, jak k tomu má sklon Konrád, že jsou to pouze rozdílné národní "strategie" nebo cesty ke stejnému cíli, znamená zakrýt trhliny atraktivním příklopem, nikoli je však přemostit.

4

Kromě těchto hlubokých rozdílů nacházíme navíc i větší omezení a opomenutí, která jsou společná všem třem autorům. V jejich analýzách domácích poměrů pravděpodobně nejvíce zaráží opominutí celé materiální stránky života - jejich pohrdání ekonomikou. Člověk by mohl trvat na tom - oproti Marxovi -, že výhradně vědomí určuje bytí, že myšlenky jsou nekonečně důležitější než materiální vlivy, ale neospravedlní tím fakt, že tuto oblast úplně vynechal. Solidarita by nebyla bez rozpracování myšlenek KORu /nebo by byla úplně jiná/ - ale porodní bábou při narození Solidarity bylo obyčejné zdražení masa. Ve východní Evropě je dnes nejrozšířenějším, ve skutečnosti skoro

univerzálním, způsobem nezávislé společenské aktivity práce - nebo "působení" - v "druhé ekonomice". Antipolitikou prostého člověka je černý trh.

Konrád dělá tímto směrem gesto, když obhazuje "směs druhé ekonomiky a druhé kultury". Ale jakou? T. G. Masaryk vyznačil cestu k české nezávislosti /z habsburské "střední Evropy"/ dvojitým příkazem: "Nelhat a nekrást!" Ale způsoby, požadované pro jakýkoliv úspěch v druhé ekonomické sféře za systému státního socialismu, jsou přesně opačné než ty předepsané antipolitickému intelektuálovi. Nelhat a nekrást? Nikdo, kdo se zabývá nějakou nezávislou ekonomickou činností kdekoliv ve východní Evropě, by nepřežil pět minut, kdyby, řekněme netoleroval určité terminologické nepřesnosti a pokud, abychom tak řekli, nečinně nepřihlíží neobvyklým metodám obstarávání. /Kdysi mi řekl jeden polský kněz, že ty, kdo se mu zpovídají - pod zpovědním tajemstvím, že museli, řekněme, ne zcela běžným způsobem získávat věci, poučí, aby to nepovažovali za hřích. V tomto bezbožném systému je to nutnost. Jak jinak by bylo možné stavět kostely k větší slávě Boží?/

Ani Konrád, ani Havel se touto záležitostí vůbec nezabývají. Jejich program je programem pro intelektuály. Zdá se, že Michnik předpokládá, že ekonomické požadavky Solidarity jako odborové organizace půjdou ruku v ruce s morálními a antipolitickými požadavky, které jeho zajímají především. Tato hypotéza by vyžadovala podrobnějšího prozkoumání.

V jejich analýze mezinárodní situace je možná nejdůležitější společnou slabinou přístup k stále nejvýznamnější síle v oblasti střední Evropy, k Německu. Pravda, všichni obecně uznávají, že překonat /nebo revidovat/ rozdělení Evropy vyžaduje překonat /nebo revidovat/ rozdělení Německa. Všichni jsou tedy pro. Pravda, Konrád tvrdí, že intelektuální aristokracie by se měla soustředit na problém mírové smlouvy s Německem. Ale tohle opravdu není důležité pro dnešní německé myšlení nebo působení. Ani jeden z nich se nezačal vážně zabývat reálnou západoněmeckou politikou - tzv. Deutschlandpolitik a tzv. Ostpolitik - které jsou jakýmsi stěžejním faktorem současné evropské politiky. Pokud jde o tvůrce a vykonavatele této politiky, ti převážně ignorují hlasy odkudsi "zdola" z východní Evropy a vidí své skutečné partnery mezi očividně všemocnými: ve vlád-

noucích komunistických stranách a Moskvě; a tedy nikoli mezi očividně bezmocnými, v opozici nebo ve vězení.

Stojí asi za to připomenout, že původní verzi termínu "střední Evropa" ve středovýchodní Evropě vymyslel a vyslovil T. G. Masaryk během první světové války jako programovou opozici vůči německému termínu "Mitteleuropa", používaného Friedrichem Neumannem a dalšími k ospravedlnění německých imperialistických a expansionistických plánů. Srovnávat současnou německou politiku a její představy s rokem 1915 by evidentně bylo nesprávné a škodlivé. Avšak nebylo by ani škodlivé, ani nezajímavé prozkoumat rozdíly mezi pojmem Mitteleuropa používaným západoněmeckými sociálními demokraty, např. Petrem Glotzem /zvláště v souvislosti s jejich druhou "Ostpolitikou"/ a pojmem "střední Evropa", jak se objevuje v dílech nezávislých intelektuálů ze středovýchodní Evropy.

Další obecná kritika by se mohla ubírat tímto směrem /a přeháním záměrně/: Konrád, Havel a Michnik jsou pouze nejnovější odnoží tradice, která existuje ve střední a východní Evropě už od osvícenství - k Západu pohlížejícího, kosmopolitního, sakulárně-humanistického a racionalistického "směru", který Thomas Mann pohrdlivě nazýval zivilisationgliteraten /dokud se sám jedním z nich nestal/. Pravda, zivilisationgliteraten tvrdí dnes něco jiného než tvrdili před půl stoletím, dokonce v rozhodujících otázkách říkají opak. Ale jedna věc se nezměnila: vždycky tvořili nepatrnou menšinu. Byli nepatrnou menšinou před první světovou válkou, bezmocní proti nacionalismu, který rozmetl tehdejší střední Evropu. Byli nepatrnou menšinou před druhou světovou válkou, bezmocní proti imperialismům, které rozmetly tehdejší střední Evropu.

A dnes? Proč dokonce dnes, v oblasti důkladně a strašným způsobem očistěné od svých dvou největších národnostních menšin - Židů, samozřejmě, a ovšem Němců je nacionalismus stále přitažlivější než Konrádův internacionalismus, dokonce i pro mnoho nezávislých intelektuálů, o široké veřejnosti ani nemluvě. Co je největší problém /vedle snižující se životní úrovně a roztoucích společenských nerovností/ veřejného a intelektuálního mínění v dnešním Maďarsku? Lidská a občanská práva? Demokracie nebo "boj za občanskou společnost"? Ne. Je to situace maďarských menšin v Transylvánii a na Slovensku. Nadhodil

jsem myšlenku střední Evropy ~~před~~ před inteligentním a vzdělaným maďarským přítelem. "Ach ano, " povzděchl si, "kdysi možná bylo něco takového jako střední Evropa. A víte, že my vám v podstatě klademe za vinu, že už neexistuje." Narážel na Trianonskou dohodu.

A nakonec přijdou vůbec nejhlubší pochybnosti. Není všechno to společné, co jsem se pokusil popsat, eventuálně jenom vedlejší produkt sdílené bezmoci? Není existence pomyslné střední Evropy vlastně závislá na existenci skutečné východní Evropy? Není antipolitika koneckonců pouze důsledkem toho, že není možné provozovat politiku: protože nemůžeš provozovat umění možného, vytvoříš umění nemožného. Americkou politiku charakterizovali západoevropští kritičtí moralisté jako "aroganci neschopnosti". Nepřísluší však toto označení spíš moralismu antipolitiky? Antipolitika je důsledek života v porobě. Co by v ní přežilo případné vítězství?

Samozřejmě, že nepředkládám všechny tyto pochybnosti a otázky, nezabývám se rozdíly mezi těmito třemi autory, jejich rozporností a obecnými omezeními proto, že považují vše, co se snaží vyjádřit, za nepodstatné "vzdušné zámky" - názor velmi rozšířený mezi lidmi, kteří formují politiku Západu vůči východní Evropě -, ale naopak proto, že to považují za věcné a významné. Přestože jsou představy "antipolitiky" a "střední Evropy" ještě neurčité a jen málo artikulované, jsou podle mého mínění najpodstatnější jak pro pochopení možného vývoje během příštích deseti let ve východní Evropě, tak potenciálně pro formování tohoto vývoje.

Nemůžeme samozřejmě úplně vyloučit možnost nějakého velkého geopolitického přeskupení se souhlasem Moskvy: nová "Jalta", řekněme dojednaná "finlandizace" východní Evropy. Je to však přinejmenším silně nepravděpodobné. Nemůžeme ani úplně vyloučit možnost dalekosáhlých reforem, povzbuzených Gorbačovým vedením a uskutečněných novou generací komunistických vůdců ve východní Evropě - původně ekonomických reforem, ale s politickými důsledky, které by tito vůdcové uznali a vědomě akceptovali. Také tato možnost vypadá krajně nepravděpodobně. /V tomto okamžiku je pouze jeden významný příklad - Maďarsko, a i ten je malý, křehký a problematický./

Co však je určitě možné a dokonce pravděpodobné, je po-

kračování pomalého, neuspořádaného a postupného procesu diferenciace, v němž národy východní Evropy po částech, různými a spletitými cestami dosáhnou de facto více pluralismu a nezávislosti ve více oblastech - kulturní, společenské, ekonomické. Tyto oblasti vládci částečně plánovaně a vědomě odstoupí, ale většinou jim je vyrve tlak zdola: nebude to tedy pokrok "reformovaného" a tudíž oživeného komunismu, ale ústup chátrajícího rádooby totalitarismu. Spíš "otomanizace" než "finlandizace" sovětského impéria.

Je-li tato předpověď pravdivá, pak je zřejmě důležité rozhodnout, jakou podobu přijme tlak zdola. Bude násilný nebo nenásilný, individuální nebo kolektivní, organizovaný nebo dezorganizovaný? V praxi se samozřejmě v každé zemi různě a stále mísí jeho jednotlivé složky: tady je to především tlak individuálních nadějí, tam je jeho prostředníkem Církev, opět jinde je to primitivní hrozba násilné revolty. Formulování "antipolitiky" v širším smyslu je pokusem nejen definovat, ale i utvářet tento tlak zdola. Je to napůl popis, napůl předpis. Jeho doménou je prostor mezi státem a jednotlivcem, mezi mocí a bezmocnými. Zaměřuje se doprostřed - nad okamžité sobecké zájmy budovatele rodinného hnízda, ale nejde až k horizontu úplné národní nezávislosti. Imperialistickému systému, jehož hlavními nástroji nadvlády jsou lež, násilí, roztráštěnost společnosti a heslo "rozděl a panuj", antipolitik odpovídá imperativem života v pravdě, nenásilím, bojem za občanskou společnost - a myšlenkou střední Evropy.

Avšak tato nává střední Evropa je právě jen - myšlenka. Ještě neexistuje. Východní Evropa existuje - část Evropy, vojensky kontrolovaná Sovětským svazem. Nává střední Evropa musí být teprve vytvořena. Ale nevytvoří ji pouhé opakování výrazu "střední Evropa", jakožto módního hesla od Kalifornie po Budapešť, ani pěstování nového mýtu. Má-li pojem "střední Evropa" získat pozitivní základ, pak se diskuse musí přenést od rétoriky, sentimentalismu a zaklínání k věcnému a přesnému zkoumání jak skutečného odkazu historické střední Evropy - která je právě tak oblastí rozdělení jako jednoty - tak skutečných podmínek dnešní středovýchodní Evropy, plně stejně tak rozdílů jako podobností. Naštěstí tento proces už začal, v Praze, kde založení samizdatového časopisu Střední Evropa